

Ο άνθρωπος και ο Θεός.

Ένας διάλογος ανάμεσα στον Πλανκ και τον Αϊνστάιν

Ο «διάλογος» ανάμεσα στους δύο μεγάλους φυσικούς για το πρόβλημα του Θεού αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, το συμπέρασμα ενός βιβλίου του συγγραφέα με τίτλο *La matiere et l'esprit* (Η ύλη και το πνεύμα), η ελληνική μετάφραση του οποίου θα κυκλοφορήσει σύντομα από τις εκδόσεις Άγρα. Στο βιβλίο αυτό επιχειρείται να θεμελιωθεί μια μονιστική-υλιστική αντίληψη για τη φύση και για τον άνθρωπο, με βάση τα δεδομένα της φυσικής, της κοσμολογίας και των επιστημών της ζωής. Είναι αυτονόητο ότι ο διάλογος που δημιουργούμε είναι φανταστικός. Τα λεγόμενα των δύο φυσικών δεν προέρχονται πάντα από τα κείμενά τους. Εντούτοις οι γενικές ιδέες που τους αποδίδονται εδώ είναι σύμφωνες με την κοσμοαντίληψή τους. Σε αντίθεση με τη δήθεν μαρξιστική άποψη που ταυτίζει τις αλήθειες της επιστήμης με τις «αλήθειες» της φιλοσοφίας, ο συγγραφέας υποστηρίζει την ενότητα των επιστημών με τη φιλοσοφία και ταυτόχρονα την καταστατική διαφορά τους. Με αυτό τον τρόπο αποφεύγεται τόσο η απόρριψη των φιλοσοφικών προτάσεων οι οποίες, κατά την εμπειρική παράδοση, στερούνται νοήματος, όσο και η απλοϊκή αντίληψη που ταυτίζει τις επιστήμες με τη φιλοσοφία.

Κατά την ανάπτυξη αυτού του βιβλίου προσπάθησα να υποστηρίξω ότι είναι σήμερα δυνατόν να επεξεργαστούμε μια μονιστική αντίληψη για τον κόσμο, λογικά συνεκτική, με τη φιλοσοφική αξιοποίηση κρίσιμων κατακτήσεων των επιστημών. Υποστήριξα ότι οι υλιστικές αρχές της αντικειμενικότητας και της αυθυπαρξίας της φύσης θεμελιώνονται στην επιστήμη. Ότι ο άνθρωπος είναι βιολογικό και ταυτόχρονα κοινωνικό ον. Ότι το πνεύμα είναι δυναμικότητα της ύλης η οποία πραγματοποιήθηκε στη Γη. Ως εδώ «δεν είχαμε ανάγκη από τον Θεό», και τα προηγούμενα στηρίζονται σε δεδομένες αλήθειες. «Αποδείξαμε» λοιπόν την ανυπαρξία του Θεού; Με την τυπική έννοια της λέξης «απόδειξη», μια τέτοια απόδειξη είναι ανέφικτη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μια κοινωνιολογική και

Ο Ε. Μπιτσάκης είναι ομότιμος καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

γνωσιοθεωρητική ερμηνεία της γένεσης του Θεού, που αρχίζει από τον Ξενοφάνη, ανανεώνεται από τον Μαρξ και εμπλουτίζεται από τις σημερινές επιστήμες, στερείται αξίας. Ας φανταστούμε ότι δύο μεγάλοι φυσικοί, ο χριστιανός Μαξ Πλανκ και ο σπινοζιστής και άθεος Άλμπερτ Αϊνστάιν επιστρέφουν εδώ στη Γη ή έστω κάθονται στον ουρανό και συζητούν για την προέλευση του κόσμου, τον Θεό, τη θρησκεία και τη θέση του ανθρώπου στον κόσμο.

Αϊνστάιν: Αγαπητέ μου Μαξ, παραφράζοντας τη διάσημη φράση του Αρχιμήδη, θα μπορούσα να ισχυριστώ: δώστε μου τα κουάρκ, τα έξη λεπτόνια και τα κβάντα των τεσσάρων φυσικών αλληλεπιδράσεων, και τότε μπορώ να περιγράψω τη δομή και το γίγνεσθαι του κόσμου. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι θα συναντούσα πολλά ανεξήγητα φαινόμενα. Εντούτοις είναι τουλάχιστον λογικό να ελπίζω ότι αυτό που σήμερα είναι άδηλο και άγνωστο, θα γίνει μια μέρα φανερό και διαυγές στη νόηση. Είναι επίσης αυτονόητο ότι θα έκανα μια συστηματική προσπάθεια να αποφύγω την απλοϊκότητα του αναγωγισμού και του μηχανιστικού υλισμού, καθώς και τη μάταιη και αφελή ελπίδα ότι μια *Θεωρία του παντός*, μια τελική θεωρία, θα ήταν ποτέ δυνατή.

Πλανκ: Είμαι όπως και συ, αγαπητέ Άλμπερτ, ρεαλιστής και αιτιοκρατής. Πιστεύω στην αντικειμενικότητα της φύσης και στον αιτιοκρατικό χαρακτήρα των φαινομένων. Είμαι λοιπόν σύμφωνος με σένα, ότι ο κόσμος είναι γνώσιμος και ότι η επιστήμη μπορεί να φθάσει σε μια γνώση, όχι απόλυτη, αλλά εν πάσει περιπτώσει ανθρωπίνως αντικειμενική. Πρέπει όμως να σου θέσω ένα ερώτημα. Ποια είναι η προέλευση των κουάρκ, των λεπτονίων και των κβάντων των τεσσάρων φυσικών αλληλεπιδράσεων; Δηλαδή, των θεμελιωδών συστατικών της ύλης;

Αϊνστάιν: Είμαστε σύμφωνοι ότι η ύπαρξη των σωματίων στα οποία αναφερθήκαμε είναι επιστημονικό γεγονός. Από την εποχή όμως που και οι δυο συμβάλλαμε στη διατύπωση της Θεωρίας των Κβάντα, η αντίληψη των φυσικών για την ύλη έχει αλλάξει: δεν μπορούμε πια να μιλάμε για αιώνια, αδημιούργητα, σωματία, τελικές μορφές της ύλης, όπως πίστευε ο Δημόκριτος και ο μέγας Νεύτων. Δεν είμαι οπαδός της υπόθεσης του Big Bang, όμως, όπως ξέρεις, χάρη στη σύμφυση της μικροφυσικής με την αστροφυσική έχει πλέον αποδειχθεί ότι οι μορφές της ύλης έχουν μια ιστορία στο χώρο και στο χρόνο. Οι μορφές αυτές συνεπώς δεν είναι αιώνιες. Δεν υπάρχει τίποτε το αιώνιο, εκτός από την ύλη και την κίνησή της, όπως έλεγε ένας συμπατριώτης μας, ο Φρειδερίκος Ένγκελς. Νομίζω λοιπόν ότι η αναζήτηση μιας πρωταρχικής Οντότητας, απ' όπου προκύπτει καθετί που υπάρχει, είναι μια παλαιά συνήθεια της μεταφυσικής.

Πλανκ: Είμαι εν μέρει σύμφωνος μαζί σου. Πράγματι, τα κβάντα μας ήταν μια από τις πρώτες ενδείξεις ότι το άτομο δεν είναι «άτομο», αδιαίρετο και χωρίς δο-

μή. Και είναι μεγαλειώδης η ιδέα να φανταστούμε ότι οι θεμελιώδεις μορφές της ύλης άλλαξαν στην πορεία του χρόνου. Ακόμα περισσότερο: Γνωρίζεις, αγαπητέ Αϊνστάιν, ότι υπάρχει ένα κοσμολογικό πρότυπο το οποίο προβλέπει τη δημιουργία ύλης, ιδέα η οποία ανατρέπει την κλασική κοσμοαντίληψη εφόσον ανοίγει νέες προοπτικές για το πνεύμα. Εσύ άλλωστε, όπως και ο Ντε Μπρέινγκ και ο Ντιράκ, μιλήσατε πρώτοι για έναν αιθέρα, ή ένα υποκβαντικό επίπεδο, πριν από τους δημιουργούς του προτύπου στο οποίο αναφέρθηκες. Συνεπώς: μεταμόρφωση της ύλης; Μάλιστα! Αλλά από πού προέρχεται η ύλη; Σου θυμίζω το ερώτημα που έθεσε πάλι ένας άλλος συμπατριώτης μας, δυστυχώς ναζί! Αναφέρομαι στον Μάρτιν Χάιντεγκερ, ο οποίος, όπως ξέρεις έθετε το ερώτημα: *Γιατί το Είναι και όχι το Τίποτα;*

Αϊνστάιν: Έχεις δίκιο, αγαπητέ Μαξ. Ωστόσο ένας άλλος, συμπατριώτης μας και αυτός, ο μεγάλος ιδεαλιστής Χέγκελ, επιχείρησε να διατυπώσει μια διαλεκτική ανάμεσα στο *Ον* και το *μη Ον*. Την ιδέα αυτή την ξαναπήραν οι μαρξιστές. Εντούτοις, κατά τη γνώμη μου, τίποτα δεν προκύπτει από το Τίποτα. Ο Δημόκριτος έχει δίκιο. Έτσι, κατά τη γνώμη μου, η διαλεκτική του Είναι και του Μηδενός είναι μια ψευδοδιαλεκτική. Εγώ δέχομαι ως αρχές την αντικειμενικότητα και την αυθυπαρξία της ύλης. Και οι αρχές *τίθενται*. Δεν αποδεικνύονται. *Θεμελιώνονται*. Δέχομαι συνεπώς την ύπαρξη της ύλης ως επιστημονικού γεγονότος. Και η ύπαρξη ενός υποκβαντικού επιπέδου θα ήταν ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ του ανεξάντλητου της ύλης.

Πλανκ: Η απάντησή σου δεν με ικανοποιεί. Εγώ θέλω να βρω μια αιτία της ύπαρξης του κόσμου. Και δέχομαι ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον Θεό.

Αϊνστάιν: Με όλο τον ομολογημένο σεβασμό προς το πρόσωπό σου, θα μου επιτρέψεις να σου πω ότι η θέση σου είναι εξίσου μη αποδείξιμη με τη δική μου. Αλλά η ύπαρξη μιας φύσης, «αιτίας του εαυτού της», η αυθυπαρξία της ύλης δεν είναι περισσότερο ενοχλητική από την ύπαρξη του Θεού. Θα μπορούσα ακόμα να πω ότι δεχόμενοι την ύπαρξη ενός υπερφυσικού όντος, δημιουργού του κόσμου, δεν κάνουμε άλλο από το να διπλασιάζουμε το πρόβλημα: μυστήριο της ύπαρξης του Θεού, μυστήριο της Δημιουργίας. Συνεπώς η πρότασή σου δεν έχει καμιά αποδεικτική αξία.

Πλανκ: Λες λοιπόν ότι και οι δύο υποστηρίζουμε εξίσου μη αποδείξιμες θέσεις, και ότι η επιλογή σου, όπως και η δική μου, είναι παρόμοια αυθαίρετες;

Αϊνστάιν: Όχι, καθόλου! Οι αντίθετες απόψεις μας δεν έχουν ίδια ευρετική αξία. Εγώ, με αφετηρία τα αξιώματα τα οποία έθεσα, μπορώ να διατυπώσω μια κοσμοαντίληψη, μια οντολογία, όπως λέν οι φιλόσοφοι, χωρίς μεταφυσικές προκείμενες, λογικά συνεκτική. Ομολογώ βεβαίως ότι υπάρχουν πολλά προβλήματα για λύση, έχω όμως εμπιστοσύνη στη δύναμη της νόησης και στο μέλλον της επιστήμης. Έτσι, η κοσμοαντίληψή μας θα γίνεται όλο και περισσότερο πλή-

ρης και αντικειμενική. Αντιθέτως το αίτημά σου (postulat), αγαπητέ Μαξ, βρισκόταν πάντα και βρίσκεται σε αντίφαση με τα δεδομένα των επιστημών.

Πλανκ: Δεν έχεις δίκιο. Η σκέψη μου έχει θεμέλιο. Κατά τα άλλα, δεν ανακατεύω τον Θεό στις έρευνές μου· στη μελέτη των νόμων της Φύσης.

Αϊνστάιν: Προσωπικά είναι δυνατόν να αποφύγει κανείς το λογικά μη συνεκτικό μείγμα της μεταφυσικής και της επιστημονικής σκέψης. Είναι όμως γνωστό ότι οι Γραφές και η θεολογική σκέψη ήταν πάντα αντίθετες με τις αλήθειες της επιστήμης. Σου υπενθυμίζω το δόγμα της Δημιουργίας, της ύπαρξης μιας άυλης ψυχής, κ.λπ. Φαντάσου πως ο Καρτέσιος έφθασε να υποστηρίζει τη γελοία ιδέα ότι η ψυχή εισέρχεται στο σώμα-μηχανή και εγκαταβιώνει στο κλωνάριο. Ακόμα και η Καθολική Εκκλησία υποχρεώθηκε πρόσφατα να παραδεχθεί ότι το ανθρωπινό σώμα προήλθε από τη βιολογική εξέλιξη της ύλης. Παρά ταύτα, η Καθολική Εκκλησία επιμένει ακόμα στην αυθαίρετη θέση ότι το πνεύμα, η ψυχή, δημιουργήθηκαν από τον Θεό. Ο Θεός εκδιώκεται συνεχώς από το χώρο των επιστημών. Δεν του απομένει παρά η πράξη της Δημιουργίας, αδιανόητη και μη αποδείξιμη.

Πλανκ: Ομολογώ ότι είναι γεγονός η προαιώνια σύγκρουση ανάμεσα στο δόγμα της δημιουργίας και τις επιστήμες. Έχεις λοιπόν δίκιο. Ωστόσο, αγαπητέ Άλμπερτ, ήδη από την εποχή της Αναγέννησης έγινε προσπάθεια να διαχωριστεί η αλήθεια της θρησκείας από την αλήθεια των επιστημών. Πρόκειται για δύο χωριστές αλήθειες και η θρησκεία δεν έχει δικαίωμα να παρεμβαίνει στα προβλήματα της επιστήμης. Πιστεύω στον Θεό Δημιουργό! Αλλά για μένα η επιστήμη δεν είναι θεραπαινίδα της θεολογίας.

Αϊνστάιν: Αν αντιλαμβάνομαι σωστά, δέχεσαι ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο, όρισε τους νόμους της κίνησής του, και έκτοτε δεν επεμβαίνει στη φύση. Πρόκειται για την άποψη του μεγάλου, όπως λενε, ορθολογιστή, του Καρτέσιου. Όλα αυτά όμως είναι μια μεταφυσική παραδοχή, ούτε επαληθεύσιμη, ούτε διαψεύσιμη, όπως προτιμά να λέει ο φίλος μου ο Καρλ Πόππερ.

Πλανκ: Δεν είπα ότι μπορούμε να αποδείξουμε την ύπαρξη του Θεού ή τη δημιουργία του κόσμου. Για μένα πρόκειται για άρθρο πίστεως το οποίο δίδει νόημα στην ύπαρξη του ανθρώπου.

Αϊνστάιν: Σέβομαι βαθιά την ανάγκη σου να βρεις ένα θεμέλιο ηθικής τάξης. Ωστόσο η γνωσιολογική ουδετερότητά σου, αγαπητέ Μαξ, είναι εύθραυστη. Δεν θέλω να αναφερθώ στα προβλήματα ηθικής τάξης που θέτει η ύπαρξη του Θεού: το κυρίαρχο κακό, οι πόλεμοι, η εκμετάλλευση, η γενικευμένη βαρβαρότητα. Γνωρίζεις το δίλημμα κάθε θεοδικίας: Ο Θεός είναι αδύνατος ή κακός; Ή δεν υπάρχει; Δεν θέλω να συζητήσω περισσότερο αυτήν την πλευρά του ζητήματος. Θέλω όμως να επιμείνω ότι η αρχή σου, εκτός από τις αντιφάσεις που γεννάει, είναι εντελώς αστήρικτη. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι πολλοί από τους Πατέρες της Ορθόδοξης όπως και της Καθολικής Εκκλησίας υποστήριξαν, εναντίον

των επιχειρημάτων ή των «αποδείξεων» υπέρ της ύπαρξης του Θεού, ότι ο Θεός είναι πέραν των δυνατοτήτων της νόησης και «λέγειν ου δυνάμεθα».

Πλανκ: Αλλά, αγαπητέ Αϊνστάιν, δεν ισχυρίστηκα ότι έχω ενδείξεις ή αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού και τη Δημιουργία. Πιστεύω στον Θεό, και η πίστη αυτή είναι το θεμέλιο της ύπαρξής μου. Και η πίστη μου, όπως ξέρεις, δεν με εμπόδισε να συνεισφέρω ανάλογα με τις μικρές δυνάμεις μου στην ανάπτυξη της φυσικής.

Αϊνστάιν: Τώρα μου θύμισες, αγαπητέ συνάδελφε τον Δανό φιλόσοφο Ζέρεν Κίρκεγκωρ. Γι' αυτόν, όπως και για τον χριστιανικό υπαρξισμό και τον персонаλισμό, το ερώτημα για τον Θεό δεν είναι πρόβλημα λογικής. Είναι προσωπικό, εσωτερικό γεγονός. Εντούτοις αυτή η πίστη, αυτή η μυστική επικοινωνία, δεν συνεπάγεται η βεβαιότητα. Επειδή, κατά τον Κίρκεγκωρ, αλήθεια είναι η υποκειμενικότητα. Το υπάρχον είναι μόνον η αβεβαιότητα. Η αβεβαιότητα είναι αντικειμενική. Αν θέλω να παραμείνω στην πίστη, έγραφε ο Κίρκεγκωρ, θα πρέπει αδιάκοπα να επαγρυπνώ για να διατηρήσω την αντικειμενική αβεβαιότητα όπου, ευρισκόμενος πάνω από 70.000 οργιές πάνω από την άβυσσο, παρά ταύτα, πιστεύω. Ποια βεβαιότητα μπορείς λοιπόν να θεμελιώσεις στην πίστη; Ωστόσο οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από αποδείξεις. Και σου θυμίζω σχετικά την περίπτωση ενός άλλου μεγάλου φιλοσόφου, συμπατριώτη μας και αυτού: του Εμμανουήλ Καντ. Πιστός χριστιανός, έφθασε στο συμπέρασμα ότι είναι αδύνατον να αποδειχτεί η ύπαρξη του Θεού από το δρόμο της νόησης. Η ύπαρξη του Θεού, κατά τον Καντ, είναι αίτημα (postulat) του πρακτικού λόγου. Με μια κοπερνίκεια επανάσταση, όπως λέγεται, ο Καντ θέλησε να θεμελιώσει την ύπαρξη του Θεού στον a priori ηθικό νόμο. Βλέπεις λοιπόν, αγαπητέ Μαξ, ότι η νόηση αδυνατεί να θεμελιώσει και κατά τον Καντ την ύπαρξη του Θεού και τη δημιουργία της φύσης.

Πλανκ: Αλλά και εσύ δεν μπορείς να θεμελιώσεις την αγαπητή σου αρχή της αυθυπαρξίας. Δέχομαι ότι και εγώ αδυνατώ να αποδείξω την ύπαρξη του Θεού και ότι η απόδειξη που πρότεινε ο Καντ δεν με ικανοποιεί. Πράγματι, τι σημαίνει, *προεμπειρικός* ηθικός νόμος, για ένα κόσμο όπου βασιλεύει η ανηθικότητα; Η ανηθικότητα και η βαρβαρότητα κυριαρχούν, και οι «εκλεκτοί» του Θεού είναι οι μόνοι κάτοχοι της εσωτερικής ηθικής; Ο Καντ ήταν ένας πρωτοπόρος της κοσμολογίας, αλλά τα κοσμολογικά ή ηθικά a priori του δεν με ικανοποιούν. Ο Καντ θέλησε να οικοδομήσει μια κοσμοθεωρία θεμελιωμένη στο Λόγο. Αλλά το σύστημά του, προϊόν «κακής αφαίρεσης», δεν αντέχει μπροστά στα δεδομένα της επιστήμης.

Αϊνστάιν: Ποιο θα ήταν λοιπόν το συμπέρασμά μας, αγαπητέ Μαξ; Οι δύο αντίθετες αρχές μας είναι μη αποδείξιμες από το δρόμο της λογικής. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι φθάνουμε σε λογικό αδιέξοδο και ότι η αποδοχή ή μη του Θεού είναι πρόβλημα προσωπικής επιλογής;

Πλανκ: Δεν βλέπω άλλη λύση. Η επιχειρηματολογία σου είναι εξίσου τρωτή με τη δική μου.

Αϊνστάιν: Με συγχωρείς, αλλά δεν δέχομαι το συμπέρασμά σου. Επισήμανα ήδη ότι εγώ, με βάση τις αρχές που έθεσα, και αξιοποιώντας φιλοσοφικά τα επιστημονικά δεδομένα, μπορώ να οικοδομήσω μια λογικά συνεκτική κοσμοαντίληψη. Εσύ, οφείλω να σου το πω, με όλο τον ομολογημένο σεβασμό στο πρόσωπό σου, βρίσκεσαι πάντα σε αδιέξοδο. Συζητήσαμε για ποιο λόγο η υπεκφυγή του Καντ δεν αποτελεί λύση. Ο μεγάλος συμπατριώτης μας μετατόπισε το πρόβλημα: από την περιοχή του λεγόμενου «καθαρού λόγου», όπως αγαπά να λέει (πράγματι, τι σημαίνει *καθαρός λόγος*;) το μετέφερε στην περιοχή της ηθικής. Σε άλλη περίπτωση άλλωστε διατύπωσα σοβαρές κριτικές παρατηρήσεις σχετικά με το καντιανό *a priori* και ειδικότερα για την αντίληψή του για την *a priori* φύση της γεωμετρίας. Θα πρέπει όμως να ομολογήσω ότι ο Καντ με βοήθησε να αναζητήσω έναν διαφορετικό δρόμο για να προσεγγίσω το πρόβλημα του Θεού.

Πλανκ: Δηλαδή; Με ποιο τρόπο ο Καντ βοήθησε τη σκέψη σου; Και ποια είναι η νέα οδός σου; Πρόκειται για προσωπική οδό διαφυγής;

Αϊνστάιν: Έχω μπροστά μου ένα βιβλίο με τίτλο *Οι προσωκρατικοί*. Ένας από αυτούς, ο Ξενοφάνης, ιδρυτής της Σχολής της Ελέας, γράφει για τον Θεό: «Αν τα βόδια, τα άλογα και τα λιοντάρια είχαν χέρια και μπορούσαν με τα χέρια τους να ζωγραφίζουν και να δημιουργούν έργα όπως οι άνθρωποι, τα άλογα θα ζωγράφιζαν εικόνες θεών παρόμοιες με άλογα, και τα βόδια παρόμοιες με βόδια. Με δυο λόγια εικόνες θεών ανάλογες με τη μορφή όλων των ζωικών ειδών. Οι Αιθίοπες λένε ότι οι θεοί τους είναι μαύροι και με πλακουτσωτή μύτη, οι Θράκες ότι έχουν γαλανά μάτια και πυρόξανθα μαλλιά». Πώς βρίσκεις, αγαπητέ Μαξ, αυτή την εξήγηση για την ύπαρξη των θεών;

Πλανκ: Βρίσκω λογικό, αγαπητέ Αϊνστάιν, οι άνθρωποι να φτάσουν στην ιδέα του Θεού μέσα από μια μακρά αφαιρετική διαδικασία. Ωστόσο οι πρώτες ανθρωπομορφικές αντιλήψεις δεν αποδεικνύουν ότι οι άνθρωποι δημιούργησαν τους θεούς. Ότι η ιδέα του Θεού είναι απλώς μια υποκειμενική πλάνη.

Αϊνστάιν: Συμφωνώ μαζί σου. Νομίζω όμως ότι μπορούμε να κάνουμε ένα βήμα πιο μπροστά, για να εξηγήσουμε τη γέννηση της ιδέας του Θεού στον εγκέφαλο των ανθρώπων. Ο Δημόκριτος, ο Επίκουρος, ο Λουκρήτιος, άλλοι μετά τον Μεσαίωνα, επιχείρησαν να εξηγήσουν, με τη βοήθεια του λόγου, το θρησκευτικό φαινόμενο. Δεν είμαι δυνατός στη φιλοσοφία και προπαντός δεν ξέρω πολλά πράγματα από τη φιλοσοφία ενός άλλου συμπατριώτη, Εβραίου όπως και εγώ, του Καρόλου Μαξ. Αλλά απ' όσα ξέρω, κατά τον Μαξ η θρησκεία δεν είναι απλώς προϊόν άγνοιας των νόμων της φύσης. Δεν ανάγεται στη δεισιδαιμονία ή στην πλάνη. Η θρησκεία, σύμφωνα με αυτόν τον μεγάλο υλιστή, είναι η λογική αυτού του κόσμου με λαϊκή μορφή. Ο κόσμος της θρησκείας είναι η αντανάκλαση

του πραγματικού κόσμου, και το μυστήριο της ουράνιας οικογένειας πρέπει να αναζητηθεί στην επίγεια οικογένεια.

Πλανκ: Δεν νομίζω ότι ο Μαρξ, του οποίου αγνοώ τη διδασκαλία, προχώρησε περισσότερο από τον Ξενοφάνη.

Αϊνστάιν: Εγώ νομίζω το αντίθετο. Απ' ό,τι ξέρω, ο Μαρξ μετατόπισε τη συζήτηση από το επίπεδο της νοητικής αφαίρεσης στο επίπεδο της κοινωνίας και αναζήτησε μια ανθρωπολογική ερμηνεία του θρησκευτικού φαινομένου. Και γι' αυτόν ο άνθρωπος είναι που δημιουργεί τη θρησκεία, χωρίς συχνά να υποψιάζεται την ανθρωπινή πηγή της ιδέας του Θεού. Η θρησκεία είναι, λέει ο Μαρξ, η αλλοτριωμένη αυτοσυνείδηση. Η θρησκεία συνεπώς δεν ζει στον ουρανό, αλλά εδώ, πάνω στη γη. Θα πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε το μυστικό της επουράνιας, όπως είπα, οικογένειας στην επίγεια οικογένεια. Η θρησκεία, κατά τον Μαρξ, τρέφεται από την πραγματική δυστυχία του ανθρώπου, η οποία συνδέεται με τις κοινωνικές σχέσεις. Ο Μαρξ, μεγάλος ανθρωπιστής, θεωρούσε τη θρησκεία τον αναστεναγμό του καταπιεσμένου ανθρώπου, σαν την καρδιά ενός κόσμου χωρίς καρδιά, σαν το πνεύμα ενός κόσμου δίχως πνεύμα. Η θρησκεία, έλεγε ο Μαρξ, είναι η διαμαρτυρία απέναντι στον ανθρωπίνο πόνο, και την ίδια στιγμή είναι το όπιο του λαού.

Πλανκ: Νόμιζα πως ο Μαρξ ήταν ένας μεγάλος οικονομολόγος, κριτικός του καπιταλισμού, και θεωρητικός του σοσιαλισμού. Ο αναμφισβήτητος όμως ανθρωπισμός του και η ερμηνεία του για το θρησκευτικό φαινόμενο, το γεγονός, όπως λες, της αλλοτρίωσης, όλη αυτή η ανθρωπολογική ερμηνεία δεν αποδεικνύει την τόσο αγαπητή σου αυθυπαρξία της φύσης.

Αϊνστάιν: Αλλά από την αρχή είχαμε συμφωνήσει, αγαπητέ Μαξ, ότι δεν είναι δυνατή μια τυπική απόδειξη για την ύπαρξη ή τη μη ύπαρξη του Θεού. Σέβομαι απολύτως την πίστη σου στην ύπαρξη του Θεού. Νομίζω όμως ότι η σημερινή επιστήμη «επιβάλλει τον υλισμό». Ο μονισμός της ύλης θεμελιώνεται στις σχετικιστικές θεωρίες και στη μικροφυσική. Η κοσμολογία είναι (ή οφείλει να είναι) η επιστήμη της δομής και της εξέλιξης ενός «κόσμου» αναδυόμενου και αυτοδημιουργούμενου. Οι επιστήμες της ζωής, τέλος, απέδειξαν ότι ο άνθρωπος είναι βιολογικό-φυσικό ον και η ψυχοσωματική ενότητά του έχει πρακτικά αποδειχτεί. Αυτό το τελευταίο είναι θανάσιμο κτύπημα εναντίον του dualισμού του σώματος και της ψυχής. Υποστηρίζω λοιπόν ότι ο υλισμός έχει ένα στέρεο θεμέλιο στις επιστήμες.

Πλανκ: Ομολογώ ότι τα επιχειρήματά σου είναι στέρεα. Δεν μπορείς όμως να αποδείξεις τον υλισμό σου.

Αϊνστάιν: Αλλά, αγαπητέ Μαξ, δεν λέω ότι «απέδειξα». Υποστηρίζω ότι είναι δυνατόν να εξηγήσουμε τη γέννηση της ιδέας του Θεού και να οικοδομήσουμε μια μονιστική αντίληψη για τη φύση, χωρίς να έχουμε ανάγκη από δημιουργό και δημιουργία.

Πλανκ: Αν όμως δεν δέχεσαι την ύπαρξη του Θεού, τότε σε ποιο θεμέλιο μπορείς να οικοδομήσεις μια ηθική και έναν ηθικό βίο;

Αϊνστάιν: Καλή ερώτηση. Ξέρεις όμως ότι ο καλός χριστιανός Καντ έχει υποστηρίξει ότι ένας άθεος μπορεί να είναι εξίσου ηθικός με έναν πιστό. Εσύ ο ίδιος εξάλλου, από την οδυνηρή εμπειρία των δύο παγκοσμίων πολέμων και του ναζισμού, ξέρεις ότι εκατομμύρια άνθρωποι θυσιάστηκαν για έναν κόσμο ειρήνης και αδελφoσύνης, χωρίς να ελπίζουν σε κάποια μεταθανάτια ζωή και σε οποιαδήποτε ανταπόδοση.

Πλανκ: Αυτό που λες είναι αληθινό. Όμως επιμένω: η αποδοχή ενός ολοκληρωτικού και τελεσιδικού θανάτου δεν συνεπάγεται έναν ακρωτηριασμό του ανθρώπινου όντος;

Αϊνστάιν: Θα μιλήσω για την προσωπική μου στάση. Παιδί, είχα μια βαθιά θρησκευτικότητα. Στην ηλικία των 12 ετών, διαβάζοντας βιβλία επιστημονικής εκλαϊκευσης, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι πολλές από τις ιστορίες της Βίβλου δεν ήταν αληθινές. Ο θρησκευτικός παράδεισός μου είχε χαθεί. Μετά από έναν εσωτερικό αγώνα, η θέαση του κόσμου ήταν για μένα μια απελευθέρωση. Η αναζήτηση της αλήθειας του κόσμου είναι θεμέλιο εσωτερικής ελευθερίας και ασφάλειας. Επίσης: η αναζήτηση της αλήθειας του κόσμου είναι ταυτόχρονα κίνητρο για να μετάσχεις στο κίνημα προκειμένου να ξεπεραστεί η βαρβαρότητα του κόσμου μας.

Πλανκ: Ας συμφωνήσουμε τουλάχιστον, αγαπητέ Αϊνστάιν, σ' αυτό το τελευταίο σημείο. Ως προς την ευθύνη μας ως επιστημόνων, και ως προς τα καθήκοντα που μας επιβάλλει αυτή η ευθύνη.